

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
The Role of Qibla in the Orientation of the Traditional
Mosques in Dezful City
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول

حامد حیاتی^{۱*}، مرضیه فاخری رئوف^۲، بهاره کاروانی^۳

۱. گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، مهندسی معماری، دانشگاه جهاد خوزستان، اهواز، ایران.
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد، مهندسی معماری، دانشگاه جهاد خوزستان، اهواز، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۴/۲۶ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۸/۱۲ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۹/۱۱ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۱/۰۱

چکیده

بیان مسئله: از آغاز ورود اسلام، طراحی مساجد برای معماران اسلامی نه تنها اهمیت ویژه‌ای داشته، بلکه اهمیت آن در طراحی تمام عناصر آن به چشم می‌خورد و مسجد را به عنوان شاخص‌ترین بنای معماری اسلامی معرفی کرده است. از دیرباز معماران و طراحان مساجد، از حفظ جهت‌گیری الهی تا سیر حرکت انسان از بدو ورود تا قرارگیری در راستای محور قبله، حفظ سلسله‌مراتب حرکتی، اصولی را ارزشمند دانسته‌اند. لذا مهمترین مسئله این پژوهش چستی نقش قبله در سازماندهی فضایی مساجد است. بنا بر این مهم، به بررسی این اصل در معماری مساجد سنتی شهر دزفول از لحاظ توجه به محور فضایی و سلسله‌مراتب حرکتی پرداخته شده است تا زمینه‌ای برای طراحی و ساخت مساجد معاصر باشد.

هدف: با توجه به اهمیت و نقش قبله در ساختار فضایی مساجد، پژوهش حاضر به تبیین نقش قبله در معماری مساجد سنتی شهر دزفول از لحاظ جهت‌گیری متأثر از محور قبله، ورود به بنا تا قرارگیری در راستای قبله، سلسله‌مراتب حرکتی و محور فضایی پرداخته است.

روش تحقیق: این تحقیق از نظر روش تفسیری-تاریخی و پژوهشی نمونه موردی با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی صورت گرفته است و جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات به صورت میدانی و استفاده از کروکی و نقشه صورت گرفته است.

نتیجه‌گیری: تحلیل‌ها بیانگر آن است که در طراحی اکثر مساجد این شهر اهمیت‌دادن به محور قبله مورد توجه قرار گرفته است. به این ترتیب محورهای فضایی و سلسله‌مراتب حرکتی انسان از بدو ورود تا قرارگرفتن در راستای جهت قبله رعایت شده است.

واژگان کلیدی: مسجد، دزفول، جهت قبله، مسجد امام، مسجد وکیل.

مقدمه و بیان مسئله

مسجد، به عنوان ظرف زندگی معنوی انسان، به سوی آرزوی قلبی و مایه آسایش و آرامش او جهت‌گیری شده است تا انسان هدف، غایت و هویت خود را در زندگی

معنوی پیدا کند. هدف انسان توجه به خدا «انا لله»، غایت او رسیدن به خدا «انا الیه راجعون» و هویت انسان از او نشأت می‌گیرد. این امر باعث شده است که در معماری اسلامی، مسجد جایگاه و نقش مهمی داشته باشد و به عنوان تمثیلی از وحدت مسلمانان و جهت‌گیری در زندگی

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۸۹۸۹۸۱۹۰۰ .hamedhayaty@yahoo.com

فهم مسیر فرآیند طراحی مساجد و سیاست‌های راهبردی طراحان در مواجهه با متغیرهای پیش‌رو است (توکلیان، ۱۳۹۴: ۹۰). در حوزه پژوهش پیش‌رو به نقش محوری جهت قبله در مساجد سنتی شهر دزفول پرداخته می‌شود تا راه‌های تقویت جهت قبله در مساجد این شهر شناسایی و روند تکامل آنها تبیین شود. در این راستا سؤالاتی مطرح می‌شود که عبارتند از:

۱. نقش قبله در سازمان فضایی مسجد چیست؟
۲. عوامل مؤثر و تأثیرگذار در تقویت محور قبله در مساجد سنتی ایران کدامند؟

پیشینه تحقیق

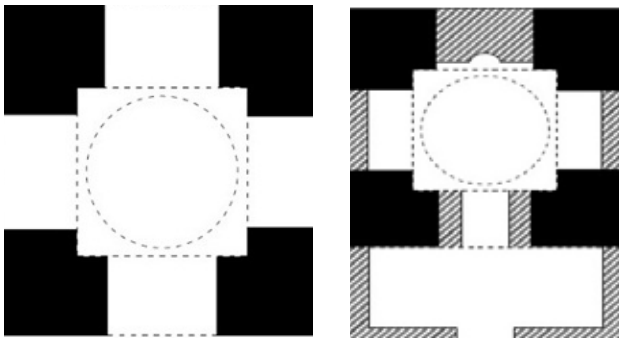
مطالعات انجام‌شده در حیطه مساجد سنتی شهر دزفول به شکلی پراکنده در کتاب «مسجد جامع دزفول و تاریخچه آن» نوشته «محمدعلی امام اهوازی» آمده که به بررسی مسجد جامع و نحوه شکل‌گیری آن پرداخته است و همچنین در «سالنامه فرهنگ خوزستان و سالنامه فرهنگ دزفول»، مساجد و اماکن تاریخی شهر دزفول به صورت موردی معرفی شده‌اند. پژوهشگرانی مانند «نجمه سالاری‌نسب» به معرفی و توصیف عملکردی مسجد جامع شهر دزفول به عنوان انسجام‌دهنده شهر از جنبه‌های عملکردی و کاربردی و فرهنگی پرداخته است (سالاری‌نسب و لاری بقال، ۱۳۹۲) و همچنین «کورش مؤمنی» مسجد جامع دزفول را معرفی و اجزا و عناصر آن را بررسی کرده است (مؤمنی، عطاریان و سلطانی، ۱۳۹۳). اگرچه مباحث نظری متعددی در مورد مساجد و ارتباط آنها با هندسه فضاها و تناسبات انجام گرفته اما براساس نقش مهم قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول که بسیار قابل توجه در طراحی و شکل‌گیری این مساجد است، تاکنون پژوهش و مطلب حائز اهمیتی ارائه نشده است. بنابراین پژوهش حاضر به تحلیل نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول پرداخته است که خود، به عنوان وجه نوآورانه این مقاله محسوب می‌شود.

مبانی نظری

● اهمیت مسجد در جامعه اسلامی

مسجد به طور قطع از اصلی‌ترین بناهای مذهبی اسلام به شمار می‌رود که والاترین کارکرد آن عبادت جمعی است (هیلن برند، ۱۳۸۷: ۳۱)؛ موضعی برای ایجاد رابطه با پروردگار و اظهار عبودیت و کوچکی در برابر ربوبیت و عظمت خالق هستی. از پیامبر گران‌قدر اسلام روایت شده است که «هر کجا وقت نماز رسید، همان جا نماز بخوان

بشر شناخته شود. از نظر تعالیم و اعتقادات دینی، آرامش جسمی و روحی انسان منجر به آرامش قلبی او می‌شود. رسیدن به آرامش جسمی، در دل شریعت وجود دارد و از راه طریقت، روح را به آرامش دعوت می‌کند. معمار سنتی با استفاده از این تعالیم و بر پایه شناخت درست از انسان و باورهای روحی و جسمی او دست به تدابیری متنوع، همراه با نبوغ در جهت رسیدن به آرامش روحی و جسمی انسان زده است. معمار مسلمان آرامش قلبی انسان را در آرامش دینی و روحی می‌بیند. انسان، بنا به فطرت خود، حقیقت‌جو است و به دنبال پیدا کردن این حقیقت است که از کجا آمده و به کجا می‌رود و در هر لحظه به کجا روی می‌آورد و همواره در پی موقعیت و مجالی برای تأمل کردن و به خود اندیشیدن است. معمار که آشنا با این خواست بشر است، سعی در ایجاد حس تأمل در مسجد و مسکن سنتی داشته و لذا مسجد و مسکن را به جهت آن خدای بزرگ هدایت می‌کند و به آن سو جهت می‌دهد (مسائلی، ۱۳۸۸: ۳۲). انسان در هر جای مسجد و در هر محوری قرار گیرد، خود را در برابر خدا می‌بیند و به آرامش قلبی می‌رسد. این همان بُعد روحانی مسجد است که همه به یک جهت و یک سو و برای یک هدف در یک مکان مشخص در کنار هم جمع شوند، که در هیچ مکانی چنین خصوصیتی پدید نخواهد آمد؛ این انسجام فکری، عملی، یک هدف و یک‌قبله‌بودن آن است که به دنبال قبله مشخص و رو به سوی خدای یکتا سمت قبله ایستاده و بندگی خود را به اثبات می‌رساند. طبق گفته قرآن، خداوند در سوره بقره، آیه ۱۱۵ می‌فرماید: «وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ». «مشرق و مغرب هر دو ملک خداست، پس به هر طرف روی کنید به سوی خدا روی آورده‌اید که خدا (به همه جا) محیط و (به هر چیز) دانا است». قرار گرفتن در راستای قبله باعث می‌شود انحراف‌های سلیقه‌ای صورت نگیرد، بلکه همه حول توجه به یک جهت (قبله) با طمأنینه و آرامش و حضور قلب در پیشگاه حق تعالی قرار گیرند که نتیجه آن تسهیل معرفت‌های حضوری و مراتب عرفانی است که یادآور مفاهیم والا و سیر از ظاهر به باطن و عروج معنوی انسان است. به بیانی دیگر می‌توان گفت: جهت قبله جهتی است معنوی، که بر معماری و آرایش هندسی فرم‌ها تأثیرگذار است، این مهم باعث می‌شود هندسه فضا جهت واحدی به خود بگیرد و تمام عناصر داخلی و فضاها را براساس نظمی که بر قداست و معنویت استوار است بر حول محور خود که همان قبله است، استوار سازد (ضیابخش و مختاباد امرئی، ۱۳۹۱: ۶۰). یکی از مراحل اولیه شناخت معماری مساجد، تحلیل نقشه‌های موجود و تلاش برای

تصویر ۱. سیر تحولات فضایی معماری مسجد چهارطاقی یزد خواست (نقره کار، ۱۳۷۶). مأخذ: نگارندگان.

موقعیت فضای ورودی در مساجد اولیه علاوه بر اینکه فاقد طراحی معمارانه بوده است؛ برای تعیین موقعیت ورودی از اصل عدم ورود به مسجد، از مکان‌هایی واقع در جبهه قبله یا حداقل عدم ورود از نقاط و مکان‌هایی در نزدیکی محراب تبعیت می‌کند که به دلیل نحوه به‌جا آوردن نماز رعایت می‌شده است.

● سلسله مراتب فضایی

فضاهای داخلی مسجد بر حسب ارزش و جایگاهشان در محور قرار می‌گیرند. عناصر تشکیل‌دهنده محور در مساجد اسلامی را می‌توان محراب، منبر، مقصوره، ایوان و صحن، ورودی، سردر و پیشخان دانست که اهمیت هر عنصر در دوره‌های زمانی و مکانی با توجه به شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اقلیمی و الگوی حاکم بر منطقه متفاوت بوده است. محراب، فضاهای عبادی و ایوان‌های اصلی در کانون محور قبله و محل تقاطع آن با محورهای فرعی قرار دارند. فضاهای فرعی که شامل: درها، ایوان‌های فرعی، رواق‌ها و ورودی‌های سایر فضاها است، در محورهای فرعی‌تر قرار می‌گیرند. دیگر عناصر همچون فضاهای خدماتی و فرعی در کنج‌ها و زمین‌های ناقص جای دارند. در کل، همه عناصر به گونه‌ای سازمان‌دهی می‌شوند که فضای عبادی در بهترین مکان قرار گیرد (نقره کار، ۱۳۷۶: ۲۲۳).

● محور حرکتی در مساجد

«معماری مسجد نوعی معماری تعادل محور است که جهت اصلی آن بی‌جهتی است. تعیین محور قبله در مسجد امری اجتناب‌ناپذیر است» (فتحی آذر، ۱۳۹۳: ۵۷) و به همین دلیل مسجد در راستای قبله ساخته می‌شود. مساجد سنتی اکثراً در بازار ساخته می‌شدند، زیرا پیوند عمیقی بین بازار و مساجد وجود داشت. در مواردی که بازار در خلاف جهت قبله بود، معمار سنتی ما می‌بایست در طراحی، مساجد را به سمت قبله بچرخاند تا در راستای قبله قرار گیرد. این چرخش در طراحی مسجد به گونه‌ای نامحسوس و با

که زمین برای تو مسجد است». قداست مسجد در همین رابطه متقابل «عبودیت عبد و ربوبیت رب» نهفته است. بنابراین، عظمتش در معنویت آن است، نه در ساختمان و بنایی رفیع (پورجعفر، امیرخانی و لیلیان، ۱۳۸۹: ۲۱). از منظر واژه‌شناسی، ریشه کلمه مسجد، واژه «مزگت» است که از زبان باستانی آرامی به زبان‌های عربی در پارسی وارد شد. این واژه در عربی به مسجد تبدیل و ریشه «سجد» از آن استخراج و صرف شد، اما در فارسی به شکل نخستین بر جای ماند. واژه مزگت تا سده‌ها پس از اسلام نیز در ایران کاربرد داشت (حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۷). مسجد به معنای محل سجده، برگرفته از کلمه سجود به معنای خضوع و به خاک افتادن است و همچنین به مکانی برای سجده در برابر خداوند گفته می‌شود (پورجعفر، امیرخانی و لیلیان، ۱۳۸۹: ۲۱). هدف نهایی معماری مسجد تأمین عمیق‌ترین نوع وحدت زندگی و مفهوم جامعه و تمرکز آن است (پوپ، ۱۳۷۳: ۷۷ و بلخاری قهی، ۱۳۹۰: ۳۷۸).

● الگوی ساخت مساجد

اولین مسجد از دیدگاه کالبدی، که به تکلیف بنا شد نه بر تکلف، سرپناهی برای نمازگزاران بود که توسط پیامبر اسلام ساخته شد. براساس آیه ۹۷ سوره آل عمران «نخستین مسجد هستی را مسجد الحرام می‌داند»؛ بنایی که برای معماران و مکاتب معماری در جهان اسلام سرمشق شد. معماران سنتی، جهت تسهیل محرمیت در بدو ورود انسان به مسجد، سلسله‌مراتبی را برای حضور در حرم مقدس الهی، در آثار خود به کار گرفته‌اند. در بناهای چهارطاقی نیز با توجه به جهت قبله تغییراتی به وجود آمد؛ بر این اساس جهت تبدیل بنای چهارطاقی به مسجد می‌بایست جبهه‌ای که در راستای محور قبله قرار دارد، برای ورود و خروج نمازگزاران باز بماند و سه جبهه دیگر ساخته شود (تصویر ۱).

در برخی موارد یک ایوان در امتداد جهت قبله به فضای چهارطاقی اضافه شده تا بدون تغییر کارکرد اصلی خود، به عنوان یک فضای ارتباطی مورد استفاده قرار گیرد. همزمان با ترکیب ایوان با گنبدخانه یا شبستان واقع در جبهه قبله، از طرح دو ایوانی و چهار ایوانی برای با شکوه‌تر نمودن طرح و فضای مسجد استفاده شده است. در طرح‌های دو ایوانی، معمولاً ایوانی که ابتدا و در جبهه قبله بنا بود، مهم‌تر و ایوان دوم روبه‌روی جبهه فوق قرار می‌گرفت. فضای ورودی در مساجد دهه‌های نخست قرون اولیه هجری، پس از تبدیل چهارطاقی‌ها به مسجد، به ساده‌ترین شکل فضایی و کالبدی خود طراحی و ساخته می‌شدند، به طوری که بعضی از این مساجد دارای یک یا چند درب ورودی بودند.

تمام هسته‌های فضایی را به نظمی بر گرد محور خود فرا می‌خواند. پلان نظم می‌یابد و گرد محور قبله تعادل می‌گیرد و ورودی، ایوان‌ها و فضاهای اصلی و فرعی بر حول این محور ارزش‌گذاری می‌شوند (نقره‌کار، ۱۳۸۷: ۵۲۳).

جهت قبله در فضای شبستان باید مشخص باشد، زیرا برای اقامه نماز، تشخیص جهت قبله برای ایستادن به سمت آن در اولویت است. این امر در جبهه قبله با عنصر شاخص محراب مشخص می‌شود. در طراحی مسجد به دلیل انحرافی که در اثر زاویه قبله از شمال و جنوب ایجاد می‌شود، صفوف نمازگزاران با دیوارهای طرفین جهت عمود باید داشته باشند. این امر با توجه به استحباب پرکردن صف‌های جلو و طویل‌بودن آن و شرایط شرعی اتصال صفوف، شبستان‌ها و صحن‌ها در همکف به تبعیت از صفوف نمازگزاران با هم ادغام می‌شوند و علی‌رغم استقلال فضایی خود به صورت منظم از هر طرف گسترش می‌یابد. از این به بعد، طولانی‌ترشدن محور موازی قبله رجحان می‌یابد، با توجه به رعایت دو بُعد که در جهت مخالف قبله هستند، برآیند آنها شکل کلی شبستان‌ها را باز به شکل مربع نزدیک می‌گرداند (نقره‌کار، ۱۳۸۹). محور طولی بیشتر حیاط‌های مساجد به سوی جهت قبله است که نه تنها برای حرکت مناسب است، بلکه گاه به عنوان فضایی جهت تأمل، درس‌خواندن و نماز خواندن، به صورت تقسیم فضای طولی به قطعات کوچکتر با محورهای نامحسوس، به کار می‌رفته است. خداوند در هر مکان حضور دارد، توجه به قبله هرگز مفهومی محدودکردن ذات پاک خداوند در جهت معینی نیست. بر این اساس که انسان دارای وجودی مادی است، خداوند برای ایجاد وحدت و هماهنگی بین مسلمین جهان دستور داده است همه به یک‌جهت و یک‌سو نماز بخوانند.

جهت قبله

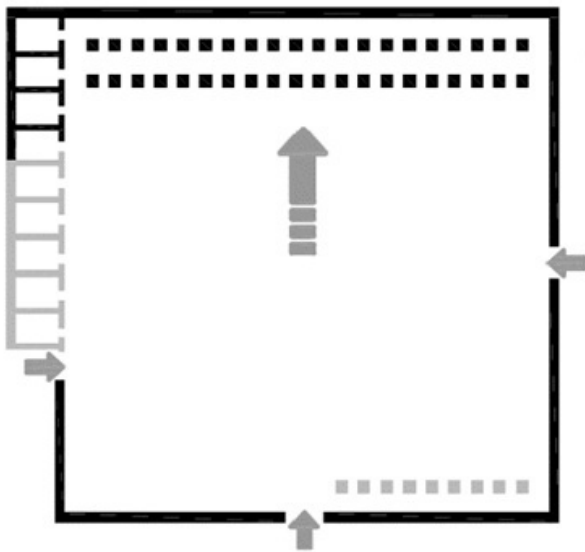
جهت قبله در اندام‌های اصلی، اولین نظم مشترک در همه مساجد است. ترتیب فضا در معماری مسجد دو جهت دارد: جهت افقی به سوی قبله که محل محراب مرکزی همه مسلمانان جهان این جهت را نشان می‌دهد و شکل کلی بنای مسجد بر آن تأکید دارد. ضلع بلند شبستان برگزاری نماز جماعت نیز متوجه مکه است. مکه نقطه‌ای است که در آنجا آسمان و زمین به هم می‌پیوندند. جهت عمودی در معماری مساجد با گنبد نشان داده می‌شود. گنبد، از نمادین‌ترین عناصر در معماری اسلامی است. محور علاوه بر جهت قبله، فضایی به مفهوم یکی‌بودن هدف و یکی‌بودن سیر تعالی انسان‌ها است که باعث شده است هندسه همکف

مهارتی خاص صورت می‌گرفت که فرد با ورود به مسجد متوجه این چرخش نشود، که در این راستا می‌توان به دو نمونه مسجد امام اصفهان و وکیل شیراز اشاره کرد. آنچه ساختار و عناصر مساجد را در مسیری خاص جهت می‌دهد و باعث جدایی فضای منظم داخل از فضای پرهیاهوی خارج می‌شود، محور نام دارد. محور در مساجد عامل ایجاد سلسله‌مراتب حرکتی، شکل‌یابی ساختار کلی، تقارن، ریتم‌یابی عناصر همسو با محور و تأکید بر جهت قبله است (همان، ۱۳۹۳: ۵۷). محور حرکت انسان در مسجد معمولاً با جلوخان و سردر و صحن آغاز می‌شود و تا لحظه‌ای که انسان به آرامش برسد و سیر روحانی خویش را آغاز کند به طول می‌انجامد. در تطابق محور حرکت و محور توجه باید در نظر گرفت که در محور حرکتی، تنها دسترسی به مکان مورد نظر مطرح نیست؛ بلکه ایجاد آمادگی ذهنی یکی از عواملی است که در نحوه سامان‌دهی مسیر و انتظام سلسله‌مراتب فضایی مؤثر است (حاجی‌ابراهیم زرگر، ۱۳۸۶: ۱۰۸-۱۰۹).

قبله در جهان اسلام

قبله مسلمین در تمام جهان اسلام بنای مقدس کعبه است. خداوند در قرآن کریم به عنوان اولین خانه برای عبادت مسلمانان به خانه کعبه اشاره می‌کند و آن را نه تنها عامل آگاهی و هدایت مسلمین که کلیه آدمیان شمرده است و در سوره آل عمران، آیه‌های ۹۶ و ۹۷ می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَ مَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَ اللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَجُّ الْبَيْتِ مِنَ اسْتِطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ». «همانا، نخستین خانه‌ای که برای مردم (و نیایش خداوند) قرار داده شد، همان است که در سرزمین مکه است؛ که پر برکت، و مایه هدایت جهانیان است. در آن، نشانه‌های روشن، (از جمله) مقام ابراهیم است؛ و هر کس داخل آن (خانه خدا) شود، در امان خواهد بود؛ و برای خدا بر مردم است که آهنگ خانه (او) کنند، آنها که توانائی رفتن به سوی آن دارند. و هر کس کفر ورزد (و حج را ترک کند، به خود زیان رسانده)، خداوند از همه جهانیان، بی‌نیاز است.»

جهت مکه نیز «قبله» نامیده می‌شود. خانه کعبه همچون محوری است که باعث هدایت و جهت‌دادن به جامعه بشری می‌شود، و همچون عمودی است که آسمان را به زمین متصل می‌کند و عمودی برای صعود به سوی لایتناهی است. در مسجد جهت تغییر می‌کند و این خود بر غنای هندسی بافت می‌افزاید، جهت واحد می‌شود و

تصویر ۲. مسجدالنبی، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. تغییر قبله در مسجدالنبی. مأخذ: نگارندگان.

است. این مسجد به صورت چهارایوانی با مساحتی حدود ۱۲۲۶۴ مترمربع و ابعاد تقریبی ۱۳۰ * ۱۰۰ متر به سبک مساجد جامع در ایران ساخته شده است که دارای چهار ایوان در چهار جهت اصل و رواقها و غرفههایی در طرفین آن است (پیرنیا، ۱۳۸۴ : ۲۹۱). از درگاه جنوبی ایوان می‌توان به فضای گنبدخانه وارد شد که این فضا زیباترین

از تمرکز حول یک نقطه محدود به حول محورهای عمود بر هم با سرزندگی و آزادی به هر طرف که ضرورت دارد، گسترش یابد و بر استقلال هسته‌های فضایی و تقدس هم‌نوی فضای گنبدخانه بیافزاید. توجه به محور واحد (قبله) باعث تمرکز بر معنویت و حس حضور در محضر حق تعالی است که روح و جان آدمی حکمران تن می‌شود و تا موقعی که این حکمرانی تصویب نشود، امکان گرایش به معنا یا به عبارتی سیر در عالم معنویت ممکن نخواهد بود (فتاحی و عمرانی پور، ۱۳۹۳: ۹۷).

بررسی جهت قبله در اولین مسجد

مسجدالنبی آرامگاه پیامبر اسلام با همکاری وی، مهاجرین و انصار در مدینه با طرحی ساده بنا شد. ویژگی‌های اصلی این مسجد را می‌توان این‌گونه بیان کرد: فضایی محصور، وسیع و خالی با دیوارهای ساده که ابتدا، در بدنه داخلی دیوار مواجه با قبله، «ظلّه» یا مکان سایه‌دار، با دو ردیف ستون از تنه‌های درخت خرما و سقفی از برگ‌های همین درختان که با گل اندود شده بود، قرار داشت. این طرح اولیه مسجد نبود و بعد از یک سال پدید آمد. بعد از آنکه امر الهی برای تغییر قبله از بیت‌المقدس به مکه آمد، «ظلّه» پایین آورده شد تا به سوی مکه ساخته شود. «ظلّه» به حد کافی برای جای دادن صد نفری وسیع بود. در جهت مخالف «ظلّه» فضای سرپوشیده دیگری با عمقی نصف عمق ظلّه قرار داشت که پیروان مسکین و سالخورده پیامبر از آن استفاده می‌کردند. بنای دیگری در حیاط وجود نداشت، سه درگاهی که دسترسی به حیاط را میسر می‌ساخت، چیزی در حد روزنی در دیوار بودند. تخریب سریع و برپایی دوباره ظلّه به هنگام تغییر قبله، نشانی از کاربری ثابت و منظم این بنا برای عبادت بود و به سختی می‌توان توضیح دیگری برای آن یافت (تصویر ۳ و ۲). در مساجد اولیه با روش‌های زیر به تقویت جهت قبله می‌پرداختند:

- رواق‌های بیشتر در شبستان اصلی
- کشیدگی حیاط

• دیوار قبله فاقد پنجره است، به جبران آن در جبهه‌های دیگر شبستان پنجره‌ها به گونه‌ای هنرمندانه جای گرفته‌اند که نور حیاط به داخل شبستان به سمت و سوی قبله تابیده می‌شود.

تحلیل محور قبله در دو نمونه موفق از مساجد سنتی ایران (مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز)

• مسجد امام اصفهان

مسجد امام در جبهه جنوبی میدان نقش جهان واقع شده

نمایش درآمده است)، ۵. مدرسه (در مسجد وکیل مدرسه به صورت پیرامونی است) معماری زمینه‌گرا)، ۶. رواق، ۷. فضاهای خدماتی (در هر دو مسجد به یک روش ایجاد شده است) و ۸. میانسرا که اندازه آن بنا بر هندسه فضایی و نوع مسجد شکل گرفته است (جدول ۱).

سلسله‌مراتب ورود انسان در مسجد امام و وکیل

طی کردن مراتب برای رسیدن به کمال، همواره در فرهنگ اعتقادی و عرفانی مسلمانان مورد توجه بوده است. بر مبنای این اصل هیچ فضای شهری، بنا یا معماری را نمی‌توان فارغ از مراتب بالاتر و پایین‌تر خود ایجاد کرد. هر فضای شهری، بنا یا معماری در مکان سلسله‌مراتبی خود است که معنا می‌یابد و خارج از آن تعریف، تهی می‌شود (حبیبی، ۱۳۹۰: ۱۰۴). در معماری نیز برای تداعی مفهوم گذر از دنیای خاکی به ماوراء، گاه به زبان تذکار و گاه در یک فرایند ادراکی، شخص را به گذر از یک مرحله به مرحله‌ای دیگر فرا خوانده‌اند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۱۰). سلسله‌مراتب را می‌توان در تشکیل یک فضا مشاهده کرد؛ چنانکه در طراحی یک ایوان یا اتاق نوعی از مراتب فضایی وجود داشت که اساس آن بر اتصال، انتقال و وصول بود (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰: ۷۱). این نظام فضایی مبنای طرح تداوم فضای مثبت را تشکیل می‌دهد (همان: ۷۳). این اصل بیان‌کننده جنبه تدریجی وصول به فضاست و به صورت سلسله‌مراتب دسترسی از بیرون به درون ظهور می‌یابد. بارزترین جایگاه برای بروز این اصل که به جنبه‌های ادراکی فضا مرتبط باشد؛ مسجد است. رعایت اصل سلسله‌مراتب فضایی و حرکتی در مسجدها تأکیدی بر مرزبندی حریم‌های فضایی میان فضای عمومی و نیمه‌عمومی است. دهلیز ورودی و فضای هشتی، نقطه عطفی در طراحی نظام سلسله‌مراتبی ورود این مساجد است. بنابراین، حرکت و ارتباط در دو مسجد امام و وکیل، به صورت اتصال، انتقال و وصول صورت می‌گیرد. اتصال، در برخورد میدان و بازار با جلوخان مسجد روی می‌دهد و انسان را از دنیای بیرونی و این جهانی جدا می‌کند و روحی تازه در آدمی می‌دمد. در انتقال (که به مانند پل انسان را به دنیای آن جهانی می‌رساند) آدمی با عناصری مواجه می‌شود که حس و روح را تقویت و او را آماده رسیدن به معشوق می‌نماید. سپس نقطه وصول است که در مسجد امام همان ایوان جنوبی و گنبدخانه اصلی است. اسلیمی‌هایی که کثرت را به وحدت می‌رسانند و انسان عروج می‌یابد. این مسیر حرکتی را می‌توان در مسجد وکیل با همان اصول دید

و مهم‌ترین بخش مسجد است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۶۲). معمار این بنا برای قراردادن شبستان در جهت قبله، با ۴۵ درجه انحراف در قسمت ورودی و در جهت شمالی- جنوبی میدان در سال ۱۰۲۸ ه.ق با پیچی ابتکاری (پس از مسجد امام سال ۱۰۲۰ ه.ق) و خلاقیتی مشهود در دالان مسجد استفاده کرده است. در واقع معمار این بنا با ایجاد این انحراف محور و توجه به محور قبله در طراحی این بنا همواره کوشید تا در قالب فرم متعادل در عین تنوع و پویایی، دور نمایی از مبانی متقن فکری و اعتقادی را به تصویر بکشاند (فتاحی و عمرانی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۰۰).

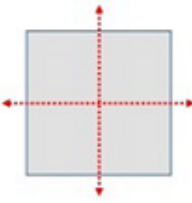

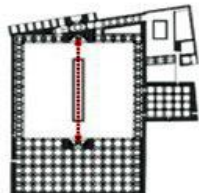
● مسجد وکیل شیراز

مسجد وکیل یا مسجد جامع وکیل از آثار دوره زندیه در شیراز است. این مسجد حدود ۹۵۷۸ هزار مترمربع مساحت، ۵۷۸۷ مترمربع زیربنا، ۱۲۰ متر طول و ۸۰ متر عرض در سال ۱۱۸۷ ه.ق توسط کریم‌خان زند در محله درب شاهزاده، خیابان طالقانی فعلی و در حد فاصل حمام وکیل و بازار وکیل ساخته شد. دو لنگه در ورودی مسجد هر کدام با ۸ متر ارتفاع و ۳ متر پهنا، در ضلع شمالی مسجد قرار گرفته‌اند و در کنار آن نیز در ورودی به بازار شمشیرگرها قرار دارد (سامی، ۱۳۴۰: ۵۹۷). در این مسجد برخلاف مساجد سلجوقی و صفوی، کالبد مرتفع زیر گنبد جای خود را به شبستانی کم‌نظیر داده که آرامش و نظم را در فضایی روحانی تداعی می‌کند (پوپ، ۱۳۷۳).

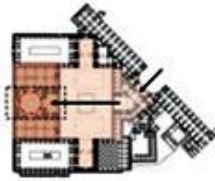

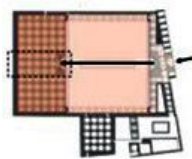
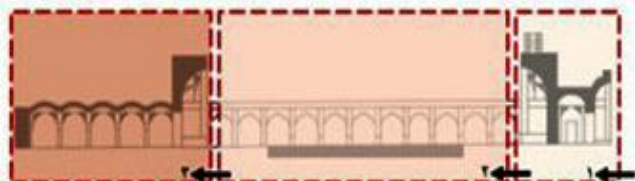
ساختار محور فضایی مسجد امام و وکیل

منظور از محور فضایی، خط ذهنی بین دو نقطه یا دو عملکرد متفاوت است. رعایت اصل محورها کمک می‌کند تعادل، تقارن، مرکزیت، سادگی، نظم و یکپارچگی در بنا حفظ شود. در معماری سه نوع محور اصلی به چشم می‌خورد. حالت اول، تأکید بر مرکزیت و هدایت انسان از عملکرد بیرون به سمت درون دارد. حالت دوم، محوری که به سبب آن انسان به آمادگی معنوی رسیده است و این اجازه را دارد که به طور مستقیم وارد فضای گنبدخانه شود. این محور بین فضای صحن تا محور قبله برقرار است. در حالت سوم، محوری عمود بر جهت قبله است که این محور به جهت قرارگیری در راستای توسعه بنای مسجد در نظر گرفته شده است (فتاحی و عمرانی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۰۲). با بررسی اجزای تشکیل‌دهنده دو مسجد، می‌توان به یک کلیت درباره نوع و نگرش معماری در هر دو دوره صفویه و زندیه رسید که شامل: ۱. ورودی، دربرگیرنده جلوخان، سردر، هشتی، دالان، ۲. ایوان‌ها، ۳. گنبدخانه (مسجد امام)، ۴. شبستان (که در مسجد وکیل به دلیل نبود گنبدخانه به شکل پررنگ‌تری به

جدول ۱. ارتباط ساختار محور فضایی در مسجد امام و وکیل. مأخذ: نگارندگان.

مسجد	نوع	شماتیک	کروکی	تصویر
امام	چهار ایوانی			
وکیل	شبستانی، دو ایوانی			

جدول ۲. سلسله مراتب ورود انسان در مسجد امام و وکیل. مأخذ: نگارندگان.

مسجد	نوع حرکت	پلان	برش
امام	۱. اتصال ۲. انتقال ۳. وصول		
وکیل			

نمونه از مساجد شهر دزفول با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده است، و از لحاظ ویژگی‌های جهت‌گیری به طرف قبله، طرح کلی بنا تجزیه و تحلیل شده است.

با این تفاوت که حوض و ریتم رواق‌های شرقی و غربی کمک شایانی به این حرکت می‌کند (جدول ۲).

روش تحقیق

این پژوهش سعی بر آن دارد تا با ترکیبی از روش‌های تفسیری-تاریخی و پژوهش نمونه‌موردی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی، نقش قبله در سازمان فضایی مساجد شهر دزفول را تحلیل و بررسی کند. بدین منظور دو نمونه الگوی موفق مطرح (مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز) که جهت‌گیری کالبدی آنها متأثر از جهت قبله است، تحلیل و بررسی شده‌اند، سپس هشت

یافته‌ها

● تحلیل مساجد سنتی شهر دزفول

دزفول شهری است در جنوب غربی ایران، سی‌امین شهر پرجمعیت کشور و مرکز شهرستان دزفول است که با مساحت نزدیک به ۴۷۶۲ کیلومتر مربع و در ارتفاع ۱۴۳ متری از سطح دریا و شهرهای شمالی استان خوزستان است. دزفول به جهت عبور رود دز از این شهر و پیشینه

تصویر ۴. معرفی عناصر مساجد سنتی. مأخذ: نگارندگان.

مساجد ایرانی به چشم می‌خورد.

رواق: فضاهای سرپوشیده ستون‌دار اطراف صحن مساجد هستند که معمولاً در پشت آنها دیوارهای انتهایی مسجد قرار دارند.

پس از پی‌جویی موضوع و مطالعه تاریخی و تحلیل نمونه‌های مختلف از مساجد اولیه اسلامی تا نمونه‌های موفق اخیر در معماری سنتی ایران (مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز)، به اهمیت و نحوه تأثیرگذاری محور قبله بر روند شکل‌گیری مساجد ایرانی-اسلامی دست یافتیم. اینک به پشتوانه مطالعه تاریخی و تحلیل نمونه‌های مختلف مساجد اولیه اسلامی تا معماری سنتی ایران در مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز، ضمن تبیین و استخراج چهارچوب نظری به بررسی و تحلیل نقش جهت قبله در معماری مساجد سنتی شهر دزفول می‌پردازیم. تحلیل مساجد سنتی این شهر بر مبنای موضوعیت قبله، در دو دسته کلی قابل‌بررسی هستند. دسته نخست: مساجد در راستای محور قبله و دسته دوم: مساجد نیازمند چرخش برای استهلاک قبله هستند. پس از این دسته‌بندی تعداد هشت مسجد شهر دزفول به شرح زیر مورد تجزیه و تحلیل ساختاری قرار گرفته‌اند (جدول ۳).

بررسی تطبیقی معماری مساجد سنتی شهر دزفول

در این قسمت وجوه اشتراک و تمایز مساجد مورد نظر از لحاظ معماری با شاخص‌های ذکر شده در جدول ۴، بررسی شده است.

الف) وجوه اشتراک از لحاظ معماری

- همه مساجد دارای گنبدخانه، شبستان و یک حیاط هستند.
- نحوه قرارگیری عناصر فضایی در چهار جهت پیرامون صحن است.
- بهره‌گیری از حیاط به عنوان دسترسی اصلی در تمام مساجد دیده می‌شود.

- تمام مساجد درونگرا هستند.

ب) وجوه تمایز از لحاظ معماری

- تنها دو مسجد جامع و شاه رکن‌الدین دارای ایوان و مابقی فاقد ایوان هستند.
- پلان مسجد مرشد بکان متقارن و مابقی نامتقارن هستند.

تاریخی‌اش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پیشینه تاریخی آن به زمان ساسانیان باز می‌گردد ولی پیش از ساسانیان هم آباد بوده و بخشی از سرزمین‌های امپراتوری‌های ایلام و هخامنشیان به شمار می‌رفته است. «دژپُل» را در گویش بومی «دزفیل» و «دسفیل» گویند و عربی شده آن «دزفول» تلفظ می‌شود. چنین برمی‌آید که نام دزفول یا دزفیل از نام دژ ساخته شده است. «دژ» به معنی سنگر و سکوی دیدبانی است که دزفول همانند قلعه دیدبانی تلقی می‌شود؛ مساجد ایرانی دارای عناصر و اجزای متعددی هستند که هر کدام به تدریج و در دوره‌های مختلف به الگوی اولیه مساجد اضافه شده‌اند، عناصر اصلی مساجد سنتی در تصویر ۴ آمده است.

ورودی: فضایی که ارتباط بیرون با داخل بنا را برقرار می‌کند که دربرگیرنده جلوخان، سردر، هشتی و دالان است.

حیاط و صحن: فضایی به شکل مربع یا مربع‌مستطیل است که فضایی آزاد و روحانی را در ابتدای ورود به مسجد ایجاد می‌کند. در وسط صحن، آب، نماد طهارت و پاکیزگی در حوض بزرگی به صورت دایره، مربع‌مستطیل و یا هشت‌گوش نمایان می‌شود (میردانش، ۱۳۸۵: ۱۱۵-۱۱۴).

مناره: بنایی در قالب برج بلند و باریک معمولاً در کنار مساجد و بقاع متبرکه به صورت مدور، هشت‌ضلعی یا برج چهارگوش برای گفتن اذان ساخته می‌شود (همان).

محراب: نماد قبله مسلمین و نقطه عطف مسجد است. کلیه مساجد اسلامی در کشورهای مسلمان دارای محراب هستند (همان).

ایوان: در حالت اولیه خود از تاقی تشکیل شده که یک طرف آن باز است و به تدریج به عنوان شاخصه مساجد ایرانی شناخته شده است که در اطراف صحن یا حیاط مساجد قرار دارند. ایوان‌ها خود، ایجاد سلسله‌مراتب برای ورود به شبستان‌ها (محل اصلی عبادت) می‌کنند (دشتی شفیعی، ۱۳۹۲).

گنبدخانه: فضایی وسیع، مرتفع و سرپوشیده که پوشش مدور با دهانه‌ای وسیع‌تر از سایر نقاط بنا دارد.

شبستان: فضایی مسقف دارای ستون‌های موازی مرتب شده است که از تکرار چهارطاقی‌های مشابه به وجود می‌آید. یک طرف آن به صحن مسجد باز می‌شود و گاه در هر چهار سوی

جدول ۳. تجزیه و تحلیل ساختاری مساجد سنتی شهر دزفول. مأخذ: نگارندگان.

نام مسجد	توضیحات	نمایش مسجد در بافت	تحلیل جهت قبله	دیاگرام فضایی
دروازه (قدس)	مسجد ارزشمند تاریخی با رعایت تمامی اصول معماری سنتی همراه با تزئینات کاشی معقلی و کاشی هفت رنگ است که علت نام‌گذاری آن به اسم دروازه به خاطر نزدیکی به یکی از دروازه‌های شهر در دوره قاجاریه است.			
حاج صوفی	مربوط به دوره قاجار و در محله سیاهپوشان دزفول واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۷ اسفند ۱۳۸۱ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.			
جامع	از قدیمی‌ترین مساجد در مرکز فعلی شهر قرار دارد. شبستان اصلی مسجد و ستون‌های آن نشانگر قدمت زیاد آن است. از روی سنگ‌نوشته‌های مسجد می‌توان برخی از تعمیرات آن را به زمان صفویه نسبت داد.			
لب خندق	یکی از مساجد قدیمی شهر دزفول مربوط به دوره قاجاریه است. تاریخ بنای مسجد دقیقاً مشخص نیست ولی روی یکی از دیوارها تاریخ تعمیر آن را ۱۳۳۲ هـ.ق ذکر کرده است.			
معدی	این مسجد مربوط به اواخر دوره قاجار (اوایل دوره پهلوی)، در محله بازار واقع شده است. این اثر در بافت قدیم شهر و کوچه علی مالک قرار دارد.			
مرشد بکان	این مسجد در محله مرشد بکان، منطقه حیدرخانه قسمت شمال شرقی دزفول قرار دارد. اسم این محل برگرفته از نام ساکنین اولیه این منطقه است و مربوط به دوره قاجاریه یا صفوی است.			
نبوی	این مسجد مربوط به دوره قاجار در محله احمد کور، کوچه ناهید، جنب مسجد دروازه واقع شده است. این اثر در تاریخ ۹ اردیبهشت ۱۳۸۲ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.			
شاه رکن الدین	این مسجد مربوط به دوره صفوی، در محله شاه رکن‌الدین واقع شده است. این اثر در تاریخ ۹ اردیبهشت ۱۳۸۲ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.			

جدول ۴. بررسی تطبیقی معماری مساجد سنتی شهر دزفول. مأخذ: نگارندگان.

مسجد									
شاخص	دروازه	حاج صوفی	جامع	لب خندق	معدی	مرشد بکان	نبوی	شاه رکن الدین	
ویژگی‌ها	دوره	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	صفوی	
	ورودی	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	هشتی	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	صحن	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	اجزای مسجد	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	شبستان	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	گنبدخانه	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
معماری	ایوان	—	—	—	—	—	—	✓	
	خدمات	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	پلان	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	نامتقارن	مقارن	نامتقارن	
	هندسه پلان	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مربع	مستطیل	مستطیل	مستطیل	
	تعداد حیاط	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	
	نحوه قرارگیری عناصر فضایی - کارکردی	پیرامون حیاط	پیرامون حیاط	پیرامون حیاط	پیرامون حیاط	پیرامون حیاط	پیرامون حیاط	پیرامون حیاط	۴ جهت پیرامون حیاط
	عملکردی	ارتباطات و دسترسی‌ها	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	از طریق صحن، ایوان
صحن - حیاط		قلب ارتباطی	قلب ارتباطی	قلب ارتباطی	قلب ارتباطی	قلب ارتباطی	قلب ارتباطی	قلب ارتباطی	
		مجموعه	مجموعه	مجموعه	مجموعه	مجموعه	مجموعه	مجموعه	
آرکادیا	درون‌نگرای بیرون‌نگرای	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	درون‌نگرا	

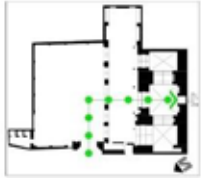

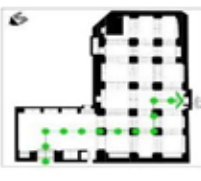
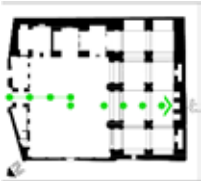
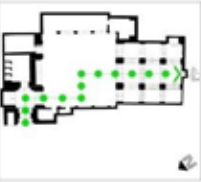
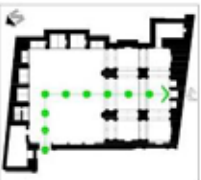
• هندسه پلان مسجد لب خندق مربع و مابقی مستطیل شکل هستند. دسترسی‌ها در دو مسجد جامع و شاه رکن‌الدین از طریق صحن و ایوان و مابقی از طریق صحن صورت می‌گیرد (جدول ۴).

بحث

مرور تاریخی سیر تحول مساجد، از آغاز ورود اسلام نشان می‌دهد که توجه به جهت قبله نقش تأثیرگذاری در سازماندهی فضایی مساجد سنتی در ایران داشته است، به طوری که در دو مسجد مورد مقایسه (امام اصفهان و وکیل شیراز) به دلیل اهمیت و جایگاه قبله، بنای مساجد با چرخشی که فرد متوجه آن نمی‌شود، به سمت جهت قبله چرخانده شده است. همچنین رعایت اصل سلسله‌مراتب حرکتی و محور فضایی در بنای مساجد سبب تقویت جهت قبله، هدایت انسان از فضای درون به بیرون و ایجاد تعادل، تقارن، نظم و یکپارچگی در بنا شده است. در مقاله حاضر بررسی جهت قبله در هشت مسجد سنتی شهر دزفول که مربوط به دوره قاجاریه و صفویه هستند، نشان می‌دهد که در تمامی این مساجد

نتیجه‌گیری
معماران مساجد ایرانی سعی بر آن داشتند که با تأکید بر جهت قبله، وحدت را در کل و جزء بنای مسجد ایجاد کنند و طرحی را اجرا کنند که فرد با طهارت وارد صحن مسجد شود و بدون اینکه سؤالی بپرسد، این اجازه را می‌گیرد تا با واسطه به فضای صحن و به سمت قبله هدایت شود. بدین جهت راستای دید انسان، هم‌راستای محراب و جهت قبله واقع می‌شود و با معبود خود در فضایی مملو از آرامش به راز و نیاز می‌پردازد. سلسله‌مراتب حرکتی، محورهای فضایی در هندسه بنا باعث حفظ جهت‌گیری الهی، تأکید بر

جدول ۵. مقایسه مساجد سنتی شهر دزفول. مأخذ: نگارندگان.

نام مسجد	سلسه مراتب حرکتی	محور فضایی	ورودی در راستای قبله	پلان
دروازه	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار دارد.	
حاج صوفی	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار ندارد.	
جامع	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار دارد.	
لب خندق	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار دارد.	
معذی	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار ندارد.	
مرشد بکان	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار ندارد.	
نبوی	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار دارد.	
شاه رکن الدین	رعایت شده است.	رعایت شده است.	قرار ندارد.	

- شهرسازی، (۴) : ۱۴-۱.
- دشتی شفیعی، علی و باقری، الناز و سلیمی، رزگار. (۱۳۹۲). بررسی اجزای معماری مساجد ایرانی. *اولین کنفرانس استانی عمران، معماری، آمل، کانون مهندسين آمل.*
  - سالاری نسب، نجمه و لاری بقال، علی. (۱۳۹۲). *مسجد جامع دزفول، تجلی‌گاه هویت دینی، اولین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی اسلامی و ترسیم سیمای شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی-اسلامی و هویت گمشده آن.* زاهدان : مرکز آموزش علمی-کاربردی زاهدان ۲.
  - سامی، علی. (۱۳۴۰). شیراز. شیراز : چاپخانه موسوی.
  - ضیابخش، ندا و مختاباد امرئی، سید مصطفی. (۱۳۹۱). *معنابخشی عبادی نورطبیعی در فضاهای معماری.* نشریه هنرهای زیبا، هنرهای نمایشی و موسیقی، ۳ (۴۲) : ۷۱-۵۹.
  - فتاحی، شمس الله و عمرانی پور، علی (۱۳۹۳). *تحلیل نقش محور قبله در سازماندهی فضایی مساجد معاصر شهر ایلام.* فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۲ (۱) : ۱۱۴-۹۷.
  - فتحی آذر، سحر و حمزه نژاد، مهدی. (۱۳۹۳). *معناشناسی محور در مسجد و کلیسا.* فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۵ (۱۷) : ۶۲-۵۳.
  - مسائلی، صدیقه. (۱۳۸۸). *نقشه پنهان به مثابه دستاورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران.* نشریه هنرهای زیبا، (۳۷) : ۳۸-۲۷.
  - مؤمنی، کورش، عطاریان، کورش و سلطانی، پریا. (۱۳۹۳). *بازشناسی هنر و معماری مسجد جامع دزفول.* کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی. قم، مرکز راهبردی مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ عمومی استان بوشهر.
  - میردانش، سیدمهدی، (۱۳۸۵)، *آشنایی با بناهای تاریخی.* تهران : شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
  - نصر، سیدحسین. (۱۳۸۰). *معرفت و امر قدسی.* ت : فرزاد حاجی میرزایی. تهران : نشر و پژوهش فرزاد روز.
  - نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۷۶). *معماری مسجد از مفهوم تا کالبد.* در مجموعه مقالات معماری مسجد، گذشته، حال، آینده. تهران : دانشگاه هنر.
  - نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۸۷). *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی.* تهران : وزارت مسکن و شهرسازی.
  - نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۸۹). *مبانی نظری معماری.* تهران : دانشگاه پیام نور.
  - هیلن برند، روبرت، (۱۳۸۷). *هنر و معماری اسلامی.* ت : اردشیر اشراقی. تهران : روزنه.
  - هنرفر، لطف الله. (۱۳۵۰). *گنجینه آثار تاریخی اصفهان.* اصفهان : ثقفی.

مرکزیت، تقویت و محرمیت، چرخش هوشمندانه فرم‌ها از طریق هندسه خوانا و هدایت انسان تا قرارگیری در راستای قبله می‌شود. همچنین محورها و رعایت اصل سلسله‌مراتب در هندسه بنا، انسان را از فضای برون تا فضای درون آگاهانه هدایت می‌کند تا در پیشگاه حق قرار گیرد. پس از بررسی اصول و ارزش‌های معمارانه، توجه به جهت قبله در مساجد ایرانی-اسلامی، مقایسه و تحلیل مساجد سنتی شهر دزفول پی بر آن بردیم که این مساجد با دو مسجد مورد مقایسه (مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز) از لحاظ محور فضایی و سلسله‌مراتب حرکتی تفاوت چندانی ندارند. بر همین اساس در تمامی مساجد مورد مطالعه محور فضایی و سلسله‌مراتب حرکتی رعایت شده است. توضیحات کامل این مطالعه در جدول ذیل آمده است.

فهرست منابع

- قرآن کریم، *سوره آل عمران*، آیه ۹۷-۹۶، *سوره بقره*، آیه ۱۱۵.
- اردلان، نادر، و بختیار، لاله. (۱۳۹۰). *حس وحدت : نقش سنت در معماری ایرانی.* ت : ونداد جلیلی. تهران : علم معمار روبال.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۰). *مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی.* تهران : سوره مهر.
- پوپ، آرتور آپهام. (۱۳۷۳). *معماری ایران.* ت : غلامحسین صدری افشار. تهران : فرهنگیان.
- پورجعفر، محمدرضا، امیرخانی، آریین و لیلیان، محمدرضا. (۱۳۸۹). *معماری مساجد مدرن و معاصر.* تهران : طهان‌اهله.
- پیرنیا، کریم. (۱۳۸۴). *سبک شناسی معماری ایرانی.* تهران : سروش دانش.
- توکلیان، زهرا. (۱۳۹۴). *بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز.* فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳ (۳) : ۱۰۳-۸۹.
- حاجی‌ابراهیم زرگو، اکبر. (۱۳۸۶). *راهنمای معماری مسجد.* تهران : وزارت مسکن و شهرسازی.
- حبیبی، سیدمحسن. (۱۳۹۰). *از شار تا شهر.* تهران : دانشگاه تهران.
- حجت، عیسی و ملکی، مهدی. (۱۳۹۱). *هم‌گرایی سه‌گونه‌بنیادین هندسی و پیدایش هندسه‌مسجد ایرانی.* نشریه هنرهای زیبا-معماری و

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

حیاتی، حامد، فاخری رئوف، مرضیه و کاروانی، بهاره. (۱۳۹۸). *نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول.* باغ نظر، ۱۶ (۷۰) : ۶۰-۴۹.

DOI: 10.22034/bagh.2019.84964

URL: http://www.bagh-sj.com/article_84964.html

